

הרב שיר שלום יוחנן
ישיבת תורת החיים, יד בנימין

נוסחאות התפילה לרבנו האר"י

יתרון נוסח האר"י על שאר נוסחאות

נוסחאות התפילה ומנהגיה כולם יסודם בהררי קודש, מפי חכמי בבל וא"י הקדמונים, ונסדרו ע"י הגאונים, מהם רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון, ושוב נקבצו באו בספרות הראשונים אשר סדרו נוסח התפילה כפי שקיבלו איש מפי איש. וכלשון הרוקח בסוף קונטרס 'סודות התפילה לבעל הרוקח' (כ"י ירושלים, הובא בהקדמת פירוש התפילות מהד' הרב הרשלר): "אני אליעזר הקטן קבלתי טעמי התפלות מאבא מורי רבינו יודא בר' קלונימוס וממורי רבינו יודא חסיד אב החכמה, כאשר קיבל מאביו רבינו שמואל הקדוש בן רבינו קלונימוס הזקן בן רבינו יצחק, והם קבלו רב מרב גאון מגאון עד רבנא משה בן רבנא קלונימוס שהביאו המלך קרל"ו עמו ממדינות לוקא, ורבנו משה קיבל מרבנא אהרן בן רבנא שמואל הנשיא וקבלו רב מרב עד שמעון הפקולי. ואבותינו הראשונים גונזים ולא היו מוסרים כי אם לצנועי וחסידים הדור, עד שבא רבינו יודא חסיד זצ"ל ומסרו לי" כו' ע"ש. ואכן בני אשכנז שמרו על נוסח התפילה בקנאות רבה, והיו מונים מנייני תיבות ואותיות, ונותנים בהם רמזים ע"פ חכמת הקבלה.

והעיד מוהר"ח ויטאל שקיבל מהאר"י זלה"ה כי כל הנוסחאות אמת הן, וז"ל (שעה"כ נ ע"ד): ואמנם בעיקרי המנהגים עצמם שיש הפרשים רבים ושנויים רבים בענין נוסח התפלות בעצמם, חוץ מענין הפזמונים והפיוטים הנוספים בתוך התפלות, אלא בנוסח הברכות והתפלות עצמם, יש שנויים רבים בין סדורי התפלות בין מנהג ספרד ובין מנהג קאטלוניא ובין מנהג אשכנז וכיוצא בזה. הנה בענין הזה א"ל מורי ז"ל שיש ברקיע י"ב חלונות כנגד י"ב שבטים, וכל שבט ושבט עולה תפלתו דרך שער אחד מיוחד לו, והם סוד י"ב שערים הנזכרים בסוף יחזקאל. והנה אין ספק כי אם תפלות כל השבטים היו שוות לא היו צורך לי"ב חלונות ושערים וכל שער יש לו דרך בפני עצמו, אלא ודאי מוכרח הוא שכיון שתפלותיהם משונות לכן צריכים שערים מיוחדים לכל שבט ושבט, כי כפי שרש ומקור נשמות השבט ההוא כך צריך להיות סדר תפלתו. ולכן ראוי לכל אחד ואחד להחזיק כמנהג סדר תפלתו כמנהג אבותיו, לפי שאין אתנו יודע מי הוא משבט זה ומי הוא משבט זה. וכיון שאבותיו החזיקו במנהג ההוא אולי הוא מן השבט ההוא הראוי לו אותו המנהג, ועתה בא לבטלו ואין תפלתו עולה למעלה אם לא בדרך הסדר ההוא. ע"כ.

ועמל וטרח האר"י זלה"ה לברר את נוסח ספרד, ולנפותו מכל טעות ושגיאה. וז"ל מהר"ש ויטאל (שו"ת באר מים חיים סי' יט): בסדר התפלות אנחנו ההולכים אחרי דרך מזרח השמש, המאור הגדול המאיר לארץ ולדרים, אשר נגלה אלינו וזכינו לראות אורו, והילו זרח על פנינו כהגלות נגלות חד מן קמאי, אריה דבי עילאי, המקובל החסיד כמהר"י לוריא אשכנזי זלה"ה. ואחריו

קם תלמידו, אשר שפך את רוחו עליו, אביר הרועים, הוא אדוני אבי מורי זלה"ה, אשר בתחלה מלאו כרסם מהויות דאביי ורבא לתורה ולתעודה, ואח"כ נכנסו לפרדס בדרך אמת ילכו בה, ואת המעשה אשר יעשון בכונות אמיתיות, בסוד דע את אלהי אביך ועבדהו. והנה כפי דרך החכמה הזאת, יש כמה שינויים בתפילות. אם בסדר התפלה ובסדר המזמורים, ואם במנין התיבות, ואם במנין האותיות, כאשר נתבאר מקצתם בס' הזוהר ובס' התיקונין, ובספרי המקובל האלהי כמוה"ר מנחם מרקאנטי זלה"ה, והמקובל האלהי כמוה"ר שלמה ן' אלקבץ הלוי זלה"ה, והמאור הגדול המקובל האלהי כמוה"ר משה קורדוורו זלה"ה. ומהם מימינים ומהם משמילים, עד שבא המאור האמצעי, מהר"י לוריא אשכנזי זלה"ה וישר כל עקשים למישור, אפריון נמטייה. עכ"ל.

אלא שצריך להבין, מדוע בחר האריז"ל עצמו, אשר שמו (לוריא - אשכנזי) יעיד עליו כי ממשפחת אשכנזים הוא, להתפלל בנוסח הספרדים. וכלשון הרב החיד"א (יוסף אומץ סי' כ) וז"ל: ומי לנו גדול מרבנו האר"י ז"ל, שהוא היה אשכנזי ממשפחת מהרש"ל ז"ל, וכל השנה כולה היה מתפלל בנוסח ספרדים וזולת בימים הנוראים וכו' ע"כ. ועוד שאחזו אומנות אבותיו בידו ובהשגתו כתב לברר ולהגיה נוסח הספרדים מכל טעות ושגיאה להעמידו על נכון ע"פ דרך האמת, ומדוע לא בחר לעשות המלאכה הזו בנוסח אבותיו.

ויתבאר ע"פ מה שכתב מהר"י צמח בספר זר זהב (מהד' תשע"ג עמ' י) וז"ל: מאחר שאין לנו בירור איזה מספרד ואיזה מקטלוניה וכדו', יכול כל אדם לאחוז בסדר שכתב הרב זלה"ה, שהוא היותר ברור ונכון ומסודר באמיתות כנודע. והוא זלה"ה אף על פי שהיה אשכנזי היה אומר 'הודו לה' קראו בשמו' קודם 'ברוך שאמר', כמנהג ספרדים, ולא אחר כך כמנהג אשכנזים. ואע"פ שנתן טעם בדרך סוד לשני המנהגים, עם כל זה היה עושה כספרדים. וכן בסדור אשכנזים כתוב 'אהבה רבה אהבתנו', והרב זלה"ה אומר שאין לומר כי אם 'אהבת עולם', מן הטעם הנודע. עכ"ל. והעתיק דבריו המשנת חסידים (חושב מחשבות, מאמר תפלין דמארי עלמא, פכ"ב).

וכעין דברים אלו כתב המגיד ממעזריטש (מגיד דבריו ליעקב סימן קמ"א, דף מ"ג ע"א בהנד"מ): בנדון מה שיש נוסחאות שונות בענין התפלה, ונסתפק השואל איך לנהוג בנפשו בדברים כאלו. אמרתי דברים כאלו אי אפשר לבאר בכתב. אמנם זאת כבר נודע שאמרו רז"ל (שקלים פ"ו מ"א): י"ג השתחויות היו במקדש, נגד י"ג שערים, ונרמזו ביחזקאל לעתיד אי"ה (מ"ח ל"א), שער ראובן אחד וגו', כי אז יהיה קדושת ירושלם כקדושת המקדש העבר. והנה הי"ב שערים הם שער לכל שבט. וידוע (זוהר בשלח דף נ"ט ע"ב) שבית המקדש [של מטה] מכון נגד בית המקדש של מעלה, ונמצא שיש לבית המקדש של מעלה גם כן שער לכל שבט, כמובא בכתבי האר"י זלה"ה (שער הכוונות ענין נוסח התפלה דף נ' ע"ד), וכנגדן היו [י"ג] השתחויות, שהם המשכיות כנודע לבאים בשערי כתבי האר"י זלה"ה (שם ענין כוונת העמידה דף נ"ט סוע"ב). והנה ענין התפלה היא כדי שיוכל כל אחד לעלות בשער שלו, כי התפלה היא סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה, ויש לכל שער צירופים מיוחדים, לכן יש נוסחאות שונות. והנה השער הי"ג הוא למי שאינו זוכר את שבטו, ואינו יודע באיזה שער יבוא לחצר המלך, לזה מכון השער הי"ג, והוא

כנגד תיקון הי"ג שהוא ונקא, שהוא מקבל מכל הי"ג תיקונים, ודי למבין. והנה האלהי האר"י ז"ל בהיות נהירין ליה שבילי דרקי, לימד דעת את העם, למי שאינו מכיר את שבטו, ותיקן סדר מלוקט מכמה נוסחאות כידוע לבקיאם. ואם ישאל השואל, לאיזה צורך הם י"ג שערים, הלא הי"ג הוא הכולל כולם, היה די בזה. התשובה, בזמן שהיו יודעים כל שבט ושבט הנוסח השייך לכל שבט ושבט, בודאי היה יותר טוב ליכנס כל אחד בשער שלו, והטעם כמוס עמדי, ונרמז קצת ע"י נעים זמירות ישראל בתפלה לעני כי יעטוף. אמנם בזמן הזה שאינם יודעים השבטים, ואין ידוע הנוסח השייך לכל שבט ושבט, והראיה שיש כהנים ולויים בינינו, ואיך יהיה לכולנו נוסחא אחת, על כן כל אחד יאחז דרכו של האר"י ז"ל השוה לכל נפש. ולכן יהיה לעתיד לבוא רק י"ב שערים בירושלם, כמפורש ביחזקאל, כי יהיה ידוע לכל שבט ושבט וכו' עכ"ל.

וכעין זה כתב בס' קשר גודל (סי' יב אות ט) משם רבנו האר"י ז"ל: מנהגי שרשי התפלות אין לשנות ממנהג הקדום כי י"ב שערים כנגד י"ב שבטים ותפלות כל אחד עולה בדרך אחד ותפלה נוסח הספרדים עולה בכל א' מי"ב שערים. ע"כ. וכע"ז כתבו הרב רבנו זלמן (ס' מאמרים קצרים עמ' תקפא), רבי נפתלי צבי מרופשיץ (זרע קודש ח"ב לט"ו באב), רבי אלימלך מליז'ענסק (אור אלימלך, אגרת ג, קסו-קסט), החוזה מלובלין (זאת זכרון עמ' צג), הדברי חיים (צאנו, או"ח סי' ח) והעיד שכן נהג והנהיג הרב בעש"ט זי"ע, וע"ע מנחת אלעזר (מונקאטש, או"ח סי' יא), ובריש ספר תפילת חיים (פ"ב).

וכבר כתבו האחרונים ז"ל דראוי ונכון לדבוק בנוסחא עליה גילה רבנו האר"י תעלומות חכמה, דאין בנמצא מי שידע לתקן ולגלות רזי תורה וכוונות התפילה על נוסחא אשכנזית כפי שעשה רבנו האר"י. וז"ל הרב חת"ס בשו"ת שלו (או"ח סי' טו): כך קבלתי מרבתי זצ"ל, והם מורי הגאון חסיד שבכהונה מו"ה נתן אדליר זצ"ל והגאון רבן של כל בני הגולה הפלאה ז"ל אשר מימיהם שתיית ת"ל וממקורם חצבתי, כי כל הנוסחאות שוות זו כזו, וכל שיש בזה, בזה, אלא שאין אתנו ידוע עד מה, ואנו מתפללין ע"ד מתקני תפלות ונוסחאות הללו כי כולם לדבר א' נתכוונו, כמו סגנון אחד לכמה נביאים ואין ב' נביאים מתנבאים בסגנון אחד (סנהדרין פ"ט ע"א), כי כל נוסחא ונוסחא אינה אלא סגנון אחד משונה מחברתה, אבל הם עולים למקום אחד. וכשבא נר האלקים האר"י זצ"ל, ואיזן וחקר ותיקן כי הוא ידע תוכן הדברים, הוא העמיד בסידורו כל דבר על מכונו וגילה תעלומות של הנוסחא ההיא הספרדית, יען כי היה ספרדי. ואילו הוא היה אשכנזי או היה נמצא באשכנזים איש כמוהו - היה עושה כיוצא בזה בסידור אשכנזי. ועתה בדורות האחרונים הבאים בסוד ה' די להם שמבינים דברי האר"י זצ"ל, אבל אין אתנו ידוע להוציא כן מנוסח אשכנזי, ע"כ טוב להם להתפלל מסידור ספרדים שנרשם שם מקום ההיכלות והיחודים ע"פ האר"י ז"ל. ומה שיתפללו אשכנזי, אף על פי שגם שם נרמז הכל והמתפלל על דעת המתקן הנוסחא ההיא עד מהרה ירוץ דברו, ומ"מ נוח להם להתפלל מה שמבינים ממה שמתפלל ע"ד המתקן. וע"כ מורי הגאון חסיד שבכהונה מו"ה נתן אדלער זצ"ל הוא בעצמו עבר לפני התיבה והתפלל ספרדי בסידור האר"י זצ"ל, וכן מורי הגאון בעל הפלאה זצ"ל, כי רק אך המה התפללו בנוסח האר"י, ושום אחד מהאנשים המצורפים להמנין לא

התפללו כי אם אשכנזי, ואפילו בנו הגאון בעל מחנה לוי זצ"ל לא שינה נוסחת אשכנזי, ומיד אחר פטירת אביו הגאון זצ"ל ביטל הכנסת שלו והתפלל בבהכ"נ של קהל בפפד"מ, והוא דבר מפורסם וידוע. והכל מטעם כי מי שאינו יודע עד מה - אין לו לשנות נוסחתינו, כמצווה עלינו במג"א רס"י ס"ח בשם ירושלמי, ושכן כתב האר"י עצמו. והיוצא מדברינו, שהמתפללים ספרדית מסתמא באו בסוד ה' ונכנסו בסתר המדרגה ויודעים מה שאומרים - יפה עשו, ומי שלא הגיע לכך כגון אנחנו, מה שאנו מתפללין ע"ד מתקני תפלות נוסחי אשכנזי - גם תפלתינו נשמעת. אבל אין לומר שתפלה זו משונה מחברתה ואינה סובלת בגד צמר, דברי הבל המה. עכ"ל.

והעולה מדבריו, שסוד הכוונות קיים גם לנוסחא אשכנזית, אך אינו בידינו. ולכן הרוצה להיכנס בסוד ה' ולכוין הכוונות ידבק בנוסח הספרדים, עליו תקן רבנו האר"י את הכוונות. אך אותם שאין מכוונים, אין להם לשנות הנוסחא בסתם, דכמו שישלים ה' כוונותיהם בנוסח ספרד כך ישלימם בנוסח אשכנזי. עכת"ד.

אולם בשו"ת דברי חיים (ח"ב או"ח סי' ח) כתב דאין ראייה מאותם גדולים שלא שינו נוסחתם, דהם היו יודעים דשורש נשמתם משבט השייך לנוסח אשכנזי. והכריע דמי שאין יודע שורש נשמתו, ובפרט כל המאמין בבעש"ט ותלמידיו, ראוי ונכון שיאחזו בנוסח האריז"ל. עכת"ד. וכן כתב מהרשד"ם (או"ח סי' לה) דמצוה לתפוס בסדר תפלות ספרד ולהחזיק טובא למחזיקים במנהג ספרד, והאריך לבאר דלא שייך ביה משום אל תטוש תורת אמך (ועי' יבי"א ח"ו או"ח סי' י).

אולם בהקדמת פתח עיניים החדש (ח"א עמ' יא) כתב בשם רא"ז מרגליות ז"ל (צבי לצדיק עמ' לו) דבימי הגנוב"י התקיים בקלויז בברוד מנין שבו התפללו בנוסח אשכנזי בכוונות האריז"ל. והוסיף דיחידי סגולה בירושלים התפללו בסידור הרש"ש אך בנוסח אשכנזי. וכן היה מנהג הגרי"מ חרל"פ (בינו שנות דור ודור עמ' נט), וטעמו ביאר במה שכתב לרבי עובדיה הדאיה (ישכיל עבדי ח"ה סי' יז), דבשעה"כ כתב להדיא דלא ישנה מנוסח אבותיו, והאריז"ל עצמו אין ראייה ששינה, וגם את"ל ששינה אפשר דהוא מטעם שידע שורש נשמתו. ומה שכתב להגיה את נוסח ספרד הוא משום שכל ביאתו לעולם היה בשביל ללמד למהר"ו, עכת"ד. והשיב עליו הרב ישכיל עבדי, דהראיה ששינה לנוסח ספרד הינה מסדרי הכוונות שאינם מכוונים לנוסח אשכנזי כלל (ועיין עוד לקמן). ועמ"ש דאפשר שידע שורש נשמתו, השיב דהרי בימים נוראים התפלל האריז"ל בבהכ"ס אשכנזים לומר הפיוטים של נוסח אשכנזי שנהגו אבותיו, ומזה נראה שידע בעצמו שהוא משבט אשכנזי. ועמ"ש שכל ביאתו לעולם היה בשביל ללמד למהר"ו השיב דזה דוחק עצום לומר שכל מה שכתב הוא רק למהר"ו ולשבט ספרדי, דהיה צריך לגלות זאת שלא יבואו משבטים אחרים להימשך אחריו. אלא ענין ביאתו בשביל ללמד למהר"ו הוא משום שנשמתו היתה גדולה מאוד וכלולה מכל נשמות ישראל, ולכן יכולה להשפיע חכמה על כל ישראל, עכת"ד. ועיין לו שם בארוכה.

וכך חתים לן החיד"א בשבח נוסח האר"י (טוב עין סי' ז): ומה גם אם רבנו האר"י זצ"ל הגיה, ודאי דמאן דנקיט נוסחת האר"י זצ"ל שפיר עבד, כי אליו נגלו תעלומות חכמה, ואילו בעלי

נוסחא אחרת ידעו שרבינו האר"י זצ"ל רצה בנוסח זה היו מקבלים דבריו באהבה. עכ"ל. ועי' בס' יוסף חי (לה ע"ב, הו"ד בס' יסוד הקיום) לרבי בנימין אספינוזא מחכמי תוניס, שהביא מכתבו של רבי אברהם כטורזא וז"ל: כי מאחר שהקדוש האר"י זלה"ה כתב... מי שמע כזאת ולא תצלנה אזניו, מי יבוא אחרי המלך, ומי הוא זה שרוצה להתחכם על דבריו, וישיגו כפי שכלו או מה שנראה בספרים נגד דבריו. כי אפילו דבר שהוא נגד הדקדוק שומעין לו, שכל דבריו דברי אל חי מפי אליהו ז"ל ולא משכל אנושי, ואין משיבין את האר"י. עכ"ל. וכתב רבי יצחק אייזיק חבר (מגן וצינה פ"ט כא ע"ב) בשם חכמי האמת, שסגולת נוסח התפילה כראוי - זה עצמו גורם גילוי אורות עליונים מה שתחילה לא האירו וכו' ע"ש.

ואכן גדולי הספרדים מעולם דבקו בנוסחאותיו של רבנו האר"י, החיד"א בסידורו תפילת ישרים, רבי עבדאללה סומך (זבחי צדק החדשות סי' קנד-קנה) והרי"ח הטוב בכמה דוכתי. והתפארותם של סידורי הספרדים היתה בהיותם מדויקים על דעת האריז"ל, כגון סידור בית תפילה (אמשטרדם תע"ב, קושטא תצ"א), וכעין מה שכתב בסידור חוקת עולם (ירושלים תרנ"ג) בשער סידורו "מיוסד ע"פ נוסח האריז"ל", ותפלת ישרים (מנצור, ירושלים תרח"צ) עיין לו בהקדמתו.

סמכות סידור ספרדים הנדפס בויניציא שנת רפ"ד

מתבאר מכתבי הרח"ו ז"ל שקיבל את הגהות התפילה על סדר סידור ספרד הנדפס בויניציא שנת רפ"ד, וז"ל (שעה"כ נ ע"ד): וזה נוסח התפילה כאשר קבלתי ממורי ז"ל. וכדי שלא אאריך, אכתוב סדורו כפי דפוס הסדור של כל השנה ממנהג ספרד הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה. עכ"ל. ושנה דברו בעולת תמיד (וכן הוא בנגיד ומצוה ופע"ח כח ע"א): הנה דע כי רצוני להגיה קצת הגהות שיש להגיה, והם מיוסדים על סדר הסידור של מנהג הספרדים, כפי נוסחת סידור גדול של תפלות כל השנה הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה. ואכתוב בלבד המלות והתיבות שצריך להגיה עכ"ל.

ויש לחקור מהי סמכות הסידור במקום שלא הגיה מהרח"ו ז"ל, ויש בזה כמה צדדים: א. מהרח"ו ז"ל קיבל את כל נוסח התפילה מילה במילה מהרב האר"י, והגיה רק המקומות שצריך להגיה, ובמקום שלא הגיה הוא נוסח האר"י ממש. ב. מהרח"ו ז"ל שמע מרבנו האר"י הערות בנוסח התפילה, והעתיק בכתובים מה ששמע על סדר הסידור, אך לא קיבל הגהות באופן שיטתי, ויתכן שיש הגהות שלא נמסרו למהרח"ו. צד זה מטיל ספק ביכולת להגיה את התפילה ע"פ הסידור, שיתכן דנמצא מקלקל. ג. אף שמהרח"ו לא קיבל הגהות על כל התפילה, סמך ידיו על סידור זה שהוא המדויק מבין הסידורים. ולכן אם לא במקום שיש סברא דווקנית לומר היפך דברי הסידור, הוא מוחזק למוגה. ד. אין עקביות בהגהותיו, וכפי שנראה ממספר ההגהות הפוחת לאורך הסידור. נראה שאת תפילות החול והשבת הגיה באופן שיטתי, ואת תפלות ר"ח ומועדים הגיה ע"פ מה שקיבל מהרב האר"י, ויתכן יותר שיש הגהות שלא הובאו למעשה.

ונפק"מ בזה בסמכות הסידור, שאם אכן סמך האר"י ידיו על הסידור למעט הגהותיו, מי יבוא אחר המלך להגיה את המוגה. ומאידך, אם הסידור לא הוגה היטב יש לדון אם אפשר להגיה על פיו כנ"ל, ואת"ל שניתן להגיה על פיו, אם ובאיזה אופן ניתן שלא לקבל את דבריו כמוחלטים.

והנה, צד א', רצה לדייק כן בספר תפילת חיים מג' לשונות. הא' ממ"ש מהרח"ו ז"ל בשעה"כ שם 'וכדי שלא אאריך אכתוב סדורו כפי דפוס הסדור של כל השנה ממנה ספרד הנדפס בשנת רפ"ד ליצירה' ע"כ. ומשמע שהיה בידיו להאריך, ומוכח שקיבל יותר ממה שכתב, דאל"כ מה יש לו להאריך יותר. הב' מלשונו בעולת תמיד 'ואכתוב בלבד המלות והתיבות שצריך להגיה' עכ"ל. ומשמע שבמקום שלא הגיה א"צ להגיה. הג' ממ"ש בשעה"כ שם 'הנה כל ברכות הנאמרות בשחר קודם התפלה לא קבלתים ולא שמעתים ממורי ז"ל. ע"כ. ומשמע שכל שאר התפילה קיבל, דאל"כ מה מצא לציין דווקא כאן שלא שמעם.

אלא שהמחבר עצמו פקפק בזה, ויש להוסיף על דבריו. א. עמ"ש בשעה"כ, י"ל דהגם שהיה בידו להאריך יותר ממה שכתב, אין זה מעיד שהיה בידו לנסח את כל התפילה ע"פ הגהות האר"י ז"ל. ב. אפשר לפרש דקאי על הגהות שקיבל, ואה"נ שאפשר שיש הגהות נוספות. ג. אולי אפשר לומר דלא קבלם כלל, לאפוקי שאר תפילות שעכ"פ קיבל הגהות עליהן, וניתן להניח שהן מוגהות, אך אין זה מוכרח.

וצד ב' הנז' יש לדחות, דהנה מהרח"ו ז"ל כאשר כתב את הגהותיו על סדר הסידור הנז', בחר בו מטעם שהוא המוגה מבין הסידורים בזמנו, ולאחר שהעיר עליו וודאי סמך ידו עליו שיתפללו בו בציון הגהותיו, דאל"כ היה לו לכתוב את הנוסח כולו ולא על סדר הסידור. ומעתה אף שלא מוכרח, מוחזק הנוסח למוגה. ואף שאין זה בתורת וודאי, מ"מ לא יבוא נוסח אחר וידחה נוסח זה, אא"כ יש להכריח דהוי ט"ס, דעת יחיד, סב"ל, או מנהג כל ישראל שונה, וכדו', שהן סיבות חזקות לדחות אף נוסח שהוא בחזקת מוגה כל שאינו בתורת וודאי, כגון מה שהגיה האר"י להדיא.

ובתפילת חיים סיכם את כמות ההגהות על הסידור, דבתפילות החול נראה שהגיה באופן שטתי, ואף חזר על הגהות שכתב אגב אורחיה בביאור כוונות התפילה. ומאידך, בתפילות שבת פחת מספר ההגהות, ואף לא ציין להגהות שהגיה אגב אורחיה כמעשהו בתפילות החול. וכן הוא בתפילות הימים הנוראים. אלא שבתפילת ר"ח כתב הגהה אחת בלבד, ובתפילת ג' רגלים אף לא אחת. ויש ב' צדדים לזה. הא' שאף כאן הגיה באופן שיטתי, אלא שלא מצא מה להגיה שהיה הנוסח מתוקן. הב' דכיון שתפילות אלו אינן תדירות כתפילות החול והשבת, פחות עסקו בהן וממילא קיבל פחות הגהות עליהן. ומשמע שאין להחזיק סדרים אלו למוגהים כתפילות החול.

ע"פ המבואר לעיל, נלענ"ד דיש להכריע כצדדים ג' וד' הנז', ודלא כתפילת חיים שנטה להכריע כצד א', אף שהסכים מעט לצד ד'. וטעמו כדלקמן. ואף שאין זה מוכרח, ואינו ניתן להכרעה גמורה, מ"מ על הצד שהוא ספק, כהכרעה דידן עדיף.

סמכות תיקוני נוסח אגב אורחיה בח' שערים

במקומות רבים העתיק מהרח"ו ז"ל קטעים מן התפילה כאשר מטרתו לבאר עניינם ע"פ הסוד. ויש לעיין האם אף שלא כתבם בנוסחאות התפילה יש לסמוך עליהם להגיה את הנוסח אשר בידינו או את נוסח סידור רפ"ד, או שמא כיון שלא סדרם במקומם הראוי גלי לן דעתיה דאין להגיה מהם, כיון שלא קבלם מרבנו האר"י להדיא.

ובמקום שהנוסח אותו העתיק מהרח"ו ז"ל תואם את נוסח רפ"ד ודאי יש לסמוך עליו למעשה, דהרי כתב לנו להדיא שלא מתקן אלא את הדרוש תיקון ע"פ הסידור הנז', והיה באפשרותו להאריך יותר, משמע שקיבל יותר ממה שכתב, כנזכר כל זה לעיל. וכיון שהעתיק את לשון הסידור, משמע שסמך ידו על הנוסח המועתק, ובפרט במקום שהאריך בביאורו ע"פ הסוד, משמע שלא העיר רבנו האר"י מידי על הנוסח הנז'. ופשוט.

והנה כבר כתב הרב מהרח"ו בהקדמותיו היקרות שסתם דבריו בקיצור נמרץ ובהסתר גדול, וידוע שדבריו עניינם במקום אחד ועשירים במקום אחר, ואף כתב בהקדמת המו"ל לעץ חיים דפוס וורשא שבכוונה ערב רבנו את השערים באופן שלא יהיו על סדר נכון, ולא יהיה הלימוד בספר בנקל, ע"מ למנוע משאינם ראויים לגשת לשערים המצויינים. ועוד, שבהגהות התפילה שבעולת תמיד, שהוא מהד' בתרא, כתב בקיצור גדול אף יותר ממה שהעלים וקיצר בשעה"כ. ונראה, דאף שבנידו"ד לכאו' בטל טעם ההסתר, מ"מ כיון שבתחילה לא נחית לסדר את ספריו באופן שהקורא ימצא היקף נושא במקום אחד, לא טרח לסדר כל הגהותיו על התפילה יחדיו. ואף ששעה"כ מסודר ע"פ נושאים, מ"מ לא תמיד חזר לבאר דבריו, ופעמים שסמך עמ"ש במק"א.

אלא שמכאן תצא קושיה מדוע במקום אחד כפל ושילש דבריו, כגון לשון 'תושבחתא' דיש לגרוס 'תושבחתא', ופעמים שסמך עמ"ש אגב גררא. ועוד, שבנוסחאות התפילה כתב מס' הגהות שאין בהן שינוי מהנדפס בסידור רפ"ד. וי"ל דמ"מ ראה לנכון בדברים מסויימים לכפול ולשלש דבריו, או להדגיש את אמיתת נוסחת הסידור, כיון שהטעות בזה נפוצה, או שיש חשיבות והכרח גדול יותר לגרוס כך. עוד אפשר לומר דדבר שכתב כבר לא חזר לשנותו בנוסחאות התפילה, ומכל מקום יתכן שיש דרושים שסדרם לאחר שכתב את נוסחאות התפילה על הסדר, וממילא נמצא דכפל דבריו כאשר בא לבאר את עצם העניין.

ובספר תפלת חיים חילק, דמה שכתב בנוסחאות התפילה הן הגהות שקיבל להדיא מהרב האר"י, ולכן כתב אף דבר שנשנה כבר במ"א, או שאין בו שינוי מן הכתוב בסידור רפ"ד. ועוד קיבל מהרח"ו את נוסח התפילה מרבו באופן אחר, והוא ע"י שהטה אופן לשמוע הנוסח בו התפלל, והוא ע"פ מ"ש בשער המצות (פ' עקב) וז"ל: "הייתי מתפלל תמיד בבית מדרשו, והייתי יושב לימינו לעולם, והייתי מסתכל ומביט בו ללמוד דרכי הנהגותיו בכל הפרטים". ע"כ. והגהות אלו" שלא קבלן מפי רבו דרך לימוד, לא כתבן אלא במקום ששינה מנוסח סידור רפ"ד. ובספר שרשי מנהגי אשכנז ח"ה (עמ' 254) שיער דיתכן שרבנו האר"י התפלל בנוסח אשכנז (וע"ע בישכיל עבדי ח"ה סי' יז, וכן לידידי הרב אהרן גבאי בקובץ בית אהרן וישראל אב אלול תשע"ח עמ' קמד,

ו. אלא שיש להקשות, א. כתב מהרח"ו (יו ע"א) וז"ל: הודו... מנהג אשכנז הוא לאמרו אחר ברוך שאמר, וטעם סברתם הוא לפי שעתה כבר אלו נק' יצירה וא"כ ראוי לאומרו באמצע תיקוני היצירה שהם מן ברוך שאמר עד יוצר כנודע, אבל הספרדים אומרים אותו קודם ברוך שאמר לפי שעדיין כל זה הוא בחינת תיקון עולם העשיה... ומורי ז"ל נהג בזה כמנהג הספרדים. ע"כ. ולהדיא כתב משם רבנו האר"י שבסדר הודו וברוך שאמר ישמור כל אחד על מנהגו, שאין לשנות, רק מה שהוא דינא דתלמודא. ב. בביאור סדר פטום הקטורת (שעה"כ יג ע"א) מבואר להדיא שנהג רבנו האר"י בתפילתו שלא כנוסח אשכנז. ג. כבר נתבאר לעיל בשם כמה גדולים שהיה אשכנזי ממשפחת מהרש"ל, והיה אוהז בנוסח הספרדים.

ואם תרצה לחלק, דמה שכתב מהרח"ו לתקן את הנוסח - המה נוסחאות שקיבל לתיקון נוסח ספרד, ואילו נוסחאות שהובאו אגב גררא דביאור הכוונות, המה הנוסחאות השגורות בפי רבנו האר"י, אליבא דנוסח אשכנז בו התפלל לשיטה זו. ולפי"ז אין לסמוך על נוסחאות שהובאו בסתמא שלא כתיקון נוסח בח' השערים לתקן בהם סידור רפ"ד, אלא רק נוסחאות שכתב לתיקון התפילה יש להגיה מהן, משום שמסרם רבנו האר"י למהרח"ו ז"ל לתיקון נוסח ספרד. זה ודאי אי אפשר לומר, שהרי מהרח"ו ז"ל עצמו למד לתקן את הנוסח מלשון האר"י בכמה דוכתי: א. כתב בשעה"כ (יו ע"ב) ניקוד תיבות הוי"ה באמירת ה' מלך, ובנוסח אשכנז ליתא. ב. נוסח הקדיש (שעה"כ טו ע"א) ברור כשמש שנתקן על סדר סידור ספרד. ג. בשעה"כ (ט ע"ד וכפל דבריו בדף קמא ע"ד) כתב בשיטפא דלישנא שלו 'למשומדים', אך בנוסח אשכנז הנדפס בימי האר"י ז"ל איתא 'ולמלשינים' ודווקא בנוסח ספרד רפ"ד איתא למשומדים. ד. כע"ז כתב (לו ע"ג) 'שים שלום' בעוד בנוסח אשכנז הנוסח 'שלום רב', והיל"ל שאין לגרוס כן, כפי שעשה בכמה דוכתי לאפוקי נוסח אשכנז. ה. בשער המצות (פ' עקב, סא ע"א) כתב וז"ל: ובפסוק פותח את ידיך תכוין לאותם הכוונות שביארנו במזמור אשרי יושבי ביתך וכו'. ע"כ. ובנוסח אשכנז ליתא לפסוק פותח את ידיך, כדברי ב"י (סי' קפו ד"ה כתב) בשם הכלבו. ומשמע שפשוט למהרח"ו דיש לומר את הפסוק, כיון דאית להו בסידור רפ"ד, ואף דליתא בנוסח אשכנז. ו. בפרי עץ חיים (קד ע"ב) איתא: סדר 'צדקתך' במנחה היה אומר כמנהג ספרדים, ולא כסדר האשכנזים והאיטליאנים. ע"כ. ובאופן שונה כתב בשעה"כ (עה ע"ד) וז"ל: 'לענין שלש פעמים 'צדקתך', דע, כי סדרן הם כמנהג ספרד 'צדקתך כהררי אל', 'וצדקתך אלהים עד מרום' כו', 'צדקתך צדק' כו', שלא כמנהג בני איטליא שמהפכים אותם למפרע ממטה למעלה'. ע"כ. ולסברא זו יש הבדל משמעותי בין הדברים, דהרי אם נהג האר"י כך - הוי תיקון גם לנוסח אשכנז, ומאידך אם לא נזכר שזהו מנהג האר"י, הוי תיקון לנוסח ספרד בלבד. ומעתה מה ראה מהרח"ו להשמיט דוהו היה מנהג האר"י? אלא ע"כ לומר שלא ראה הבדל. ועוד רבים הם המקומות דמוכח מהם דשיגרא דלישנא של רבנו האר"י היה נוסח ספרד ולא אשכנז, ואף שלא במקומות בהם סידר את נוסחאות התפילה.

סמכות נוסחאות סידורי הרש"ש

נכבדות דובר אודות רבנו הרש"ש, על עוצם השגתו בכלל, ובתורת רבנו האר"י בפרט, אשר עמל וטרח עליה רבות לסדר ולבאר את סדרי הכוונות, ליישב הסתירות וליישר ההדורים, על ידי חידוש כללים בתורת האצילות וסדרי הכוונות. וכה כתב הרב חיד"א בשם הגדולים שלו (ח"א בערכו): מהר"ר שלום שרעבי זלה"ה, אחד קדוש בדורנו, מקובל מופלא, וכמעט היה לו ספר עץ חיים, שהוא הקדמות רבינו האר"י זצ"ל בסדר הרמ"ף ז"ל על פה, ובקי בהקדמות על מתכונתן. וברוב בקיאותו וחכמתו העמיד כוונות האר"י ז"ל על בוריין, כסדרתן והלכתן. וכתב קונטרס גדול שמו רחובות הנהר, לברר ולפרש ההקדמות היטב, עומקן ורומן, נימוקן וטעמן כו' ע"ש. וכתב הרי"ח הטוב בשו"ת רב פעלים (ח"ג סוד ישרים סי' ד) וז"ל הנוגעת להנ"ל: ואשר שאלת איך אנחנו רואין הקדמות חדשות בדברי רבינו הרש"ש ז"ל שלא נמצאו בספרי רבינו האר"י ז"ל אשר סמך עליהם רבינו הרש"ש ז"ל שהם ע"ח ומב"ש וכו', הנה דע כי באמת נאמן הוא רבינו הרש"ש ז"ל שלא חידש שום דבר מדעתו או מספרי קבלה אחרים להוסיף דבר א' על דברי רבינו האר"י ז"ל, ברם הוא שידד עמקים בדברי רבינו האר"י ז"ל ולקח כללים אשר נתפרשו להדיא בדברי רבינו האר"י ז"ל... ועוד הוסיף למצוא ולהכריח מדברי רבינו האר"י ז"ל כללים אחרים אשר לא נתפרשו להדיא, אך הם מוכרחים בלי שום תפונה, ולמד אותם והכריחם מדברי רבינו האר"י ז"ל משלש וארבע מקומות באופן שהם ברורים בלי שום ספק... וע"פ הכלל הזה וע"פ כללים המפורשים בדברי רבינו האר"י ז"ל, וע"פ כללים אשר הוליד אותם רבינו הרש"ש מדברי מרן רבינו האר"י ז"ל יסד ובנה רבינו הרש"ש כל בנין שלו בנה"ש ובסידור הקדוש. ע"כ. וגם הוא העלים דבריו וקיצר בלשונו, מגלה טפח ומכסה אלף אלפים של טפחים כנודע.

עוד עשה הרש"ש זלה"ה מעשה, אסף וקיבץ עשרות כתבי יד בקבלה, אשר את חלקם רכש מידי רבי גדליה חיון קודם פטירתו, ועל פיהם למד וסידר את הקדמותיו החשובות. אולם באשר לכתבי האר"י זלה"ה, לא עמדו לפניו כתבי יד מהרח"ו ז"ל, שהיו ספונים אז במצרים כעדות החיד"א (מעגל טוב ירושלים תרצ"ד עמ' 58-59, שם הגדולים ח"א בערכו של הר"ח ויטאל). והגם שבמקומות רבים כיוון הרש"ש ברוחב דעתו כנוסח הכת"י, מ"מ בכו"כ מקומות דבריו מיוסדים על נוסח העתקות ודפוסים שהיו בידו, והדברים לכא' נסתרים בכת"י מהרח"ו. וע"כ צריך לעמוד על סמכותו של הרש"ש באופן בו הדברים לכא' נסתרים ע"פ כתבים מדויקים שעתה בידינו, דהגם שלא יחזיק אדם עצמו כמשיג בהבנתו יתר ממה שהשיג הרש"ש ביגיעתו, עכ"ז במה דגלי לן רחמנא מה שלא נתגלה בדורו, אפשר וניתן לעמוד על כוונת האר"י זלה"ה ביתר דיוק. ומעתה יש לעמוד על סמכות הרש"ש באופן זה.

בסו"ס שער הגלגולים (ע"א ע"ב) כתב מהרח"ו זלה"ה: ספר לי ה"ר יצחק הכהן ז"ל, כי בעת פטירת מורי ז"ל, כשיצאתי מאצלו, נכנס הוא אצלו, ויבכה לפניו ויאמר, וכי זו היא התקוה שהיינו כלנו מתאווים בחיין, לראות טובה ותורה וחכמה גדולה בעולם וישיבהו אלו מצאתי אפילו אחד בלבד צדיק גמור בכס, לא סלקוני מהעה"ז קודם זמני, ועודנו מדבר עמו, שאל עלי

ואמר היכן הלך חיים, וכי בשעה כזאת הלך מאצלי, ויצטער מאד, והבין מדבריו כי היה ברצונו למסור לו איזה דבר סתר, אז אמר לו מה נעשה מכאן ואילך, ויאמר תאמר לחברים משמי שמהיום והלאה לא יתעסקו כלל בחכמה זו שלמדתים, כי לא הבינו אותה כראוי, ויבאו ח"ו לידי כפירה ואבוד נפש. ואמנם הרח"ו לבדו יעסוק בה לבדו בלחישה בסתר, ויאמר וכי ח"ו אין עוד לנו תקוה, ויאמר לו, אם תזכו אני אבא לכם ואלמדכם, ויאמר לו איך תבא ותלמדנו אחר שאתה נפטר עתה מהעצה"ז, ויאמר לו אין לך עסק בנסתרות, איך תהיה ביאתי לכם, אם בחלום אם בהקיץ, אם במראה, ותכף א"ל קום צא מהר, כי אתה כהן, והגיע זמני, כי אין פנאי להאריך בשום דבר, ויצא מהר, וטרם שיצא ממפתן הבית, פתח פיו, ויצאה נשמתו בנשיקה ולה"ה. ע"כ.

ועפ"ז כתב מוהר"ח פלאג' בספרו תוכחת חיים (ח"ב, צו ע"ב) וז"ל: הנה מצינו לגדול בתורה ובחסידות ומפורסם בקבלה רב שר שלום ז"ל זיע"א אשר אמרו עליו כי הבטחה שהבטיח רבינו האר"י ז"ל לתלמידיו כשהיה טובל בתוך הטבילה כשהוליו לקוברו שאמר להם אם תזכו אבוא אליכם פעם אחרת, כי בא להם הרב האר"י ז"ל בגלגול בהר' שלום ז"ל. ע"כ, וכן העתיקו משמו בכמה דוכתי. ולא כתב מהר"ח פלאג' מקור השמועה. ובנוסף לזה שעיקרי הדברים אינם מבוררים כ"כ, שכתב שאמר רבנו האר"י דברים אלו אחר פטירתו בעודו בבית הטבילה, שלא כלשון שער הגלגולים. גם הפליג מאוד שכתב שהוא גלגול ממש, ולא נראה כן מפשט הלשון בשער הגלגולים (ועיין שבחי האר"י מהר"ה הרב שאול דיין לו ע"ב הערה לב). וגם נראה כי תלמידיו לא אחזו כן, דאם היה גלגול ממש, הרי שדבריו כדברי האר"י ממש לא היו חולקים כלל על דבריו. אולם מצינו בכמה דוכתי שהגם שקיבלו תלמידיו את עיקרי דבריו הקדמותיו וחידושיו, הרי שבפרטי הדברים מצינו שחלקו עליו, הן הרב חיד"א והן רבי חיים די לה רוזה בעל התורת חכם.

גם מדברי הגרי"ח בכמה דוכתי נראה שלא אחזו בדברים אלו כפשוטם, כעין מה שכתב גבי נטילת ידים (בא"ח פ' שמיני אות ד) וז"ל: כשנוטל יקח הכלי ביד ימין וימסרנו ליד שמאל כדי להכניע השמאל כעבד הנכנס לשרת את אדונו, ואז תשפוך יד השמאל על הימין ג"פ בזא"ז, ותניח הכלי בארץ והימין תקחנו מאליה מעל הארץ ותשפוך ממנו ע"י שמאל ג"פ בזא"ז, ואח"כ ישפשף הימין ג"פ בזא"ז ויחזור וישפשף השמאל ג"כ ג"פ בזא"ז, כן הוא הסדר המפורש בסידור רבינו הרש"ש ז"ל דבעי לשפוך ג"פ בזא"ז וגם לשפשף ג"פ. ואף על גב דמדברי רבינו האר"י ז"ל בשער המצות משמע לשפוך ב"פ ולשפשף פעם אחת, ודאי דבר זה נתברר לרבינו הרש"ש ז"ל מדברי רבינו האר"י ז"ל במקום אחר, כי נאמן רבינו הרש"ש ז"ל שלא יחדש דבר מדעתו אם לא מצא לו גילוי והכריח בדברי רבינו האר"י ז"ל, לכן אין לזוז מדבריו, ובפרט כי בדבר זה אין נזק יוצא מן התוספת... ע"כ. נמצאת למד שלא יחדש הרש"ש דבר שאינו מפורש בדברי האר"י, ובפרט שלא יאמר הפכם.

עוד מצאתי לו בפירושו להגש"פ הנקרא 'אורח חיים' וז"ל: רבינו מהר"ש שרעבי ז"ל קפיד מאוד על פי סוד לספור בחוץ לארץ אחר תפילת ערבית בצאת הכוכבים מיד, קודם קידוש וסדר

הלילה בהגדה וכוסות ואכילת מצה. אך הרמ"ז לא סבר כן, משום דלא עבדינן תרתי דסתרי, כי אחר שברכנו העומר עשינו אותו חול המועד בהמשכת האורות והתיקון, ואיך נחזור ונעשה המשכת האורות והתיקון בסדר הלילה שהוא עודנו יום טוב גמור. ודעת הגאון מרן חיד"א ז"ל (מחזיק ברכה או"ח סי' תפט, לב דוד פ"ל) נוטה כסברת הרמ"ז ז"ל לברך העומר אחר הסדר כולו. ורוב העיר פה עירנו בגדא"ד נוהגים לברך אחר תפילת ערבית כסברת רבינו הרש"ש ז"ל אך עטרת ראשינו מו"ז מוהר"ר משה חיים זלה"ה היה נוהג כסברת הרמ"ז ז"ל לברך ולספור אחר הסדר כולו, יען כי בכל מילי דמר היה נגרר בתר דעתו של הגאון חיד"א ז"ל. אך לא רצה לקבוע מנהג זה לאנשי העיר גם כן, מפני כי היה חושש להם מן השכחה, פן ישכחו אחר השתיה של ד' כוסות והסדר כולו ולא יספרו ויברכו בלילה ראשונה. ורק יש עד עתה משפחות שהיו נוהגים כמותו בזה. וכן עתה בביתנו אנו עושין כמנהג מר זקני זלה"ה לברך ולספור אחר הסדר, ואלו דברי אלהים חיים, ובלבד שיכוין לבו לשמים. ועיין חיים שאל (ח"ב יו"ד אות ב) מה שכתב בזה, כי הסכמת הרמ"ע והרמ"ז והרב מצת שמורים לברך ולספור אחר הסדר. ע"כ.

ובספרו דעת ותבונה (סוף פכ"ג) אחר שהביא את לשון הרש"ש, כתב בזה"ל: מיהו הקדמה זו היא חידוש נפלא שלא מצינו דבר זה כתוב בכל ספרי רבינו מהרח"ו ז"ל, ואם הרש"ש ז"ל מצאה באיזה ספר מספרי מהרח"ו ז"ל אשר לא נמצא בדינו נקבל, אבל אם דייק לה מאיזה לשון שבספרים הנמצאים אתנו קשה לסמוך על הדיוקים בדברים כאלה. אבל נאמן רבינו הרש"ש ז"ל שלא יחדש דבר מדעתו, כמו שהוא העיד על עצמו. ע"כ. שוב מבואר יוצא שאין דברי הרש"ש מוחלטים בהבנת האר"י אלא מעוצם יגיעתו והשגתו בהם, ובמה שהעיד שאינו מחדש דבר מדעתו אלא הכל ע"פ המבואר בכתבי האר"י. ומאידך, מדברים אלו אתה למד כי הגרי"ח, הגם שלא מצא מהיכן שאב הרש"ש הקדמה זו, לא סמך על דעתו לחלוק, אלא סמך על עדותו של הרש"ש שלא מחדש דבר מעצמו וכו"ל. ואם כן נלמד אנו ק"ו בעצמנו דאין ביכולתנו להשיג על הרש"ש בפרטי הכוונות. אולם בדברים שאין בהם פירוט או צורך בידיעה רחבה, כגון עניינים שבנוסח התפילה, נלע"ד דאין לשנות מדעת האריז"ל במקום שנעלמו הדברים מעיני קודשו של הרש"ש. וק"ל.

והנה כל האמור הוא גבי כתבי הרש"ש אשר גילה שם דעתו להדיא בעניין נוסחאות התפילה, ובאמת שהן פעמים בודדות ממש. אלא שיש לעמוד בעיקר על סמכות נוסחאות התפילה המובאות בסידורי הרש"ש לענפיהם. וז"ל הגרי"ח (עו"ח וישב ו) וז"ל: כפי סדר הנזכר בגמרא ברכת רוקע קודם שעשה, אך סדר הכתוב בש"ע ברכת שעשה קודם רוקע, ובאחרונים נתחבטו בזה, ובדברי רבינו האר"י ז"ל בשער הכוונות לא נתברר ד"ז. אמנם בסידור הכוונות של רבינו הרש"ש ז"ל הקדים רוקע הארץ ואחריה ברכת המכין ואחריה ברכת שעשה... והיא כפי סידור הרש"ש ז"ל המצוי אצלי. ויש סידורים של רבינו הרש"ש ששם מהופך הסדר הזה הנו, ואין לסמוך עליהם, כי בסידור הרש"ש נעשה העתקות הרבה, ונעשה בהם שינויים הרבה, והסידור שהיה מתפלל בו רבינו הרש"ש אינו מצוי כדי לברר האמת כו' ע"כ. כעין זה ממש נענה הרי"ח מאת רבי אליהו מאני אודות שאלתו בנוסח ברכת המינים. ובתו"ד התשובה כתב: גם מסידור רבינו הרש"ש ז"ל אין ראיה, ממה שלא נתבאר הכוונה, שכל מעתיק סידורו מעתיק

הנוסח המורגל בפיו. ע"כ. והיינו שהקפידו להעתיק במדויק רק תיבות בהן פורשו כוונות, אך תיבות בהן לא נסדרו כוונות, כל מעתיק העתיק את הנוסח השגור בלשונו וכמנהג אבותיו. וכן כתב הגאון רבי עזריאל מנצור בהערותיו לספר עלי הדס (עמ' 862), וראה לו שם שהאריך לבאר כיצד נחלקו סידורי הרש"ש לגרסאות שונות. נמצא שאין ללמוד מסידורי הרש"ש כלל לנוסחאות התפילה, אך נראה שלהביא מהם סיעתא שרי ככל חכם דגלי לן דעתו בזה, ובפרט שיכולים להעיד על מנהג המעתיקים שהיו ממעבירי השמועה.

נוסח החסידים

גם גדולי החסידות סמכו ידיהם על נוסח ספרד הקדמון כפי שהגיהו האר"י הח"י, וכמובא בשבחי הבעש"ט (קופיסט תקע"ה, כו ע"ב, פסקה קעב) דהיה מתפלל נוסח ספרד. וז"ל תלמידו הרב המגיד ממעזריטש (מגיד דבריו ליעקב סימן קמ"א, דף מ"ג ע"א בהנד"מ, ועי' לעיל דבריו באורך): בזמן הזה שאינם יודעים השבטים, ואין ידוע הנוסח השייך לכל שבט ושבט... כל אחד יאחז דרכו של האר"י ז"ל השוה לכל נפש. ע"כ. גם הרב נועם אלימלך מתלמידי המגיד העיד דזה היה המנהג, וז"ל (אור אלימלך, אגרת ג, קסו-קסט): ומה שכתב מעלתו אם לשנות הנוסחא ולהתפלל בנוסח ספרד, מיום עמדי על דעתי בידיעת ספר ראיתי וגם שמעתי שהיו מתפללים בנוסח ספרד, גם רבותי סיפרו לי שהיה בימיהם וקודם להם אנשים צדיקים שהיו מתפללים בנוסח ספרד, רק שהיו עדיין מעטים בימיהם, והנה אני לא הבנתי את הנוסחא הנ"ל, עתה הנה נא זקנתי הבנתי התועלת והמעלה של אותה הנוסחא, עד שבלתי אפשרי להעלות על הכתב גודל מעלתה, גם אם הייתי מבטא בשפתי, איני יודע בבירור אם היה אפשר שיבינו. כו' ע"כ עיין לו שם באורך. וכן העיד רבנו זלמן במאסרו כי מנהגם זה מכבר להתפלל נוסח ספרד (אגרות קודש אדמו"ר הזקן, ח"ב אגרת ו' אות ט"ו), וזה היה בשנת תקנ"ט, ד' שנים קודם שהדפיס את סידורו לראשונה (שקלוב תקס"ג).

והנה לשון 'נוסח ספרד' מורה דזהו נוסח הספרדים, אלא שמנהג החסידים להתפלל בנוסח אשכנז הכולל מעט מתיקוני האריז"ל לנוסח התפילה, ומכנים אותו 'נוסח ספרד', ומתחלק לכמה ענפים ונוסחאות שונות. ויש לחקור אימתי נתקן נוסח זה, ואם בראשית החסידות היו מתפללים בנוסח הספרדים או נוסח החסידים הקרוי 'ספרד'.

ראשית, יש לציין שלא היה האמצעי במדינתם לסדר הנוסח לדעת האר"י על נכון, ולא מחמת קוצר המשיג חלילה, כי אם מהעלם המושג, שהרי ח' שערים דרבנו האר"י לא הגיעו לידם כמפורסם, ובפרט כתבי היד של רבי חיים ויטאל וסידור ויניציא רפ"ד שנתגלו רק לעת הזו. והמצוי אצלם היו העתקות בכתבי יד, כמו גם דפוסים שונים של ספרי הכוונות וסידורי האר"י.

סידורי האר"י זכו להעתקות רבות, רובם מבוססים על סידור אור הישר לרמ"פ אמסטרדם תס"ט.

א. המפורסם ואולי אף הראשון שבהם הינו סידור קול יעקב לרבי יעקב קאפיל, נדפס לראשונה בסלאוויטא תקס"ד. כבר בסידור זה ניתן לראות שינויים בנוסח התפילה ע"פ דברי האר"י, כגון התוספות אחר פרשת העקידה (לט ע"א), וכאן שני כתובים (נא ע"ב), נוסח הקדיש (נג ע"ב), הקדמת הודו לב"ש (נה ע"א), נוסח ברכות ברוך שאמר (נו ע"ב) ישתבח (סג ע"ב) ויוצר (סה ע"א), נוסח שונה בין ימות הקיץ לימות החורף בברכת השנים (פא ע"ב), נוסח נפילת אפים וסליחות (צב ע"ב והלאה) ועוד. הנוסח אינו אחיד לכל אורך הסידור.

ב. סידורי האר"י המיוחסים לרבי ישראל בעש"ט זי"ע. הראשון ספריית אגודת חב"ד כרטיס מס' 1. נוסח הסידור הינו נוסח אשכנז בשינויים קלים, וכולל הלכות והנהגות מסידור אור הישר למהר"ם פאפירש. הנוסח עצמו כולל שיבושים רבים ואף אינו עקבי. עיקר יחודו הוא בכוונות שנוספו בו בצד נוסח התפילה, ואפשר שהבעש"ט כלל לא התפלל ע"פ הנוסח המובא בסידור (עי' מאמרו של הרב יהושע מונדשיין, קובץ שפתי צדיקים ח"ו עמ' עב). השני ספריית אגודת חב"ד כרטיס מס' 1993. בכריכתו קולופון "הסידור הזה הי' ת"י מרן מלאך ה' ישראל בן אליעזר זצוקלה"ה ואנכי יהודה צבי מראזדיל זכיתי להתפלל בו". גם סידור זה כולל שיבושי נוסח רבים. אולם בשני הסידורים ניתן למצוא שינויים בנוסח התפילה ע"פ האריז"ל, כגון נוסח הקדיש, הקדמת הודו לב"ש, נוסח שונה בין ימות הקיץ לימות החורף בברכת השנים, קידוש ליל שבת (בראשון בלבד), להדליק נר חנוכה (בראשון בלבד) ועוד.

ג. סידור כ"י מרבי אברהם שמשון מרשקוב, בנו של רבי יעקב יוסף מפולנאה תלמיד הבעש"ט, מהד' פקסימיליה נדפסה בבני ברק תשנ"ה. חלקו הראשון נשלם בז"ך בסיון תקי"ט, וחלקו השני בי"ט בסיון תק"ך. בסידור שובצו הגהות האר"י על התפילה, כגון וכאן שני כתובים (נג ע"ב), הודו קודם ב"ש (נה ע"ב), נוסח ב"ש (נח ע"א-ע"ב), חתימת ישתבח (סה ע"ב), אהבת עולם אהבתנו (ע ע"א), מהר והבא עלינו ברכה ושלוש מהרה מארבע כנפות (שס), ברכת אתה קדוש (פט ע"א), נוסח שונה בין ימות הקיץ לימות חורף בברכת השנים (צ ע"ב) וכפל אותה שוב כנוסח אשכנז (צא ע"א) ועוד.

ד. סידור ר' אשר מרגליות מבראד, תלמידו של רבי חיים צאנזר. נדפס בלבוב תקמ"ח. בסידור זה מופיע לראשונה אמירת כגוונא בערב שבת, ומאז התקבל בכל קהילות החסידים. וכותב הרב בהקדמתו: ומקוריו מהיכן המעיין יוצא מבית ה' מקדש הקדש מס' עץ החיים, וס' פרי עץ חיים וס' היחודים וס' מחברת הקודש ומסדור של הגאון החסיד המקובל מוהר"ר שבת מראשקוב. וראיתי שמקום הניחו לי לתקן ברצון חכמים ובפרט כי היה לי אילן גדול לסמוך עליו מ"ו הרב המאה"ג המפורסם המקובל האלקי מוהר"ר חיים צאנזר ז"ל מבראד אשר גדולה שימושה ויצאתי מים על ידו בפרט בלימוד החכמה הנוראה האמתית הזאת וגם הוא שלח ידו ואכל מעץ החיים בהגהותיו מרפא לשון עץ חיים כאשר יראה אשר עינים לו כמה רב חילו בהגהות אשר יודפסו בסידור הקדוש הזה. ע"כ. וכתב המדפיס: זאת לדעת שבכל מקום שימצא הגהת הרבני מוהר"ר אשר נר"ו הם נרשמים משני צדדים בשינויים קטנים ובחצי לבנה כזה): (דהיינו מה שמילא החסר ונוח שהיו' בהסידור הנדפס מקדם וטעותם בשמות וכו' ע"כ. ובאמת בסידור זה ניתן לראות שינויים חדשים בנוסח התפילה, כגון בחתימת ברכת המינים (פה ע"ב) שובר אויבים ומכניע (מינים) וזדים. כמו כן

במקומות רבים הביא את נוסח ספרד בסמוך לנוסח אשכנז, כגון בברכת השנים (פג ע"א) וברכת בונה ירושלים (פו ע"א). כמו כן שינה מהקודמים לו בברכת חונן הדעת (פא ע"ב) וגרס דעה בינה והשכל, ובקדיש גרס תושבחתא. אולם הנוסחאות בסידור אינן עקביות. חלק מהשינויים הנ"ל לא חזרו על עצמם בתפילות מנחה וערבית, ואף נעשו שינויים אחרים, כגון בתפילת ערבית בברכת שומע תפילה (קעג ע"ב) כי אתה שומע תפילת כל פה עמך ישראל ברחמים, שהוא עירוב ב' הנוסחאות יחד (עי' להרב דניאל גולדשמיט, קובץ הסידור עמ' סה, וע"ע שם עמ' סג).

ה. סידור ר' שבתי מרשקוב. בשנת תקמ"ח - כ"ג שנה לאחר פטירת המחבר נדפסה חוברת בת י"ב עמודים, תחת השם 'סדר כללות תיקון ועליות העולמות מכל השנה בקיצור מלוקט מכתבי האר"י זצוק"ל'. בסדר זה מופיעות כוונות הודו קודם כוונות ברוך שאמר. בקוריץ תקנ"ד נדפס הסידור השלם ע"פ כתב יד ר' שבתי, ושוב נדפס בלבוב תרכ"ו. הן הנוסח והן הכוונות מבוססות על סידור כ"י מרבי אברהם שמשון מרשקוב (עיין היכל הבעש"ט קובץ כת, עמ' קיח הערה 6).

הנראה לעינים הוא כי כל סידור הוסיף וגרע בנוסח התפילה כפי שראה בכתבים שבידו, אך כיון שלא היה בידם נוסח סידור ויניציא רפ"ד על מנת שיוכלו לתקן הנוסח על בסיסו, גם כתבי ח' שערים לא הגיעו לידם כאמור, סמכו לתקן מעט כל אחד כפי שהשיגה ידו, ועיקר מגמתם היתה לסדר את כוונות התפילה. אולם לא נמנעו מלהתבטא בשבחו של הנוסח, ומה שהגיע לידם - שינו.

סידור אדמו"ר הזקן

מאחר ובסידורי האר"י הנדפסים אז לא עסקו לתקן נוסח התפילה על פי דעת האר"י, אלא עיקר מגמתם היתה לסדר סדרי הכוונות על הסדר באופן שיוכלו לכוונם בנקל כמבואר, ע"כ קם נביא בישראל, מר ניהו רבנו זלמן מלאדי, ואזר כגבר חלציו לסדר נוסחת האר"י, לישרה ולנפותה מכל עיקש ופתלתול. וחיבר את סידורו המפורסם לשבח ולתהלה בשער בת רבים, להאיר לארץ ולדורים, כדי שתהיה יד הכל ממשמשים בו כמבואר כ"ז באורך בהקדמת ספר שער הכולל לרבי אברהם דוד לאוואוט. ולשם כך אחז בידו את כתבי האר"י המצויים אצלו [עי' לקמן], אלא שלא נעלם מעיני קדשו דנוסחת הדפוסים הנ"ל אינה מבוררת כ"כ, גם ראה כל שינויי הנוסחאות בין סידורי האר"י הנדפסים, והעמיד כל אלה לפניו לברר מתוכם הנוסחא הישרה ביותר, כאשר העיד הצמח צדק (בית רבי פכ"ז הערה א) דכשתיקן הסדור היו לפניו ששים סידורים מנוסחאות שונות, ומכולם בירר וליבן את הנוסחא שבסידור שלו (ועי' קובץ הסידור עמ' פ). ועל עוצם עמלו בבירור הנוסח העיד מוהרש"ב (שו"ת תורת שלום סי' ב, עמ' ז) אשר כ' שנה עסק בהנוסח, ובכל שנה היה מסדר נוסח אחר, עד הפעם העשרים יצא מזוכך ומבורר ומנוקה. ע"כ.

רצונו היה לברר נוסחת האר"י בדווקא, ולא נוסח המבוסס גם על דברי האר"י, כפי העולה ממאמר שהתפרסם מכת"ק (מאמרי אדה"ז הקצרים עמ' תקפא) בו נתבאר ענין שער הי"ג, כעין דברי

המגיד זלה"ה ממש. שם גם מבאר כיצד דלה נוסחת האר"י מן הכתבים שבידו, דע"י הכוונות וגמטריות נוכל להבין תיקון נוסחתו איזה תיקון יוכשר בעיניו כו' עיי"ש. אלא שכמ"ש לא היה האמצעי בידו לסדר הנוסח, והגם בזמנו כבר נדפס ספר פרי עץ חיים, כאשר המצוי אצלם היה דפוס שני קוריץ תקמ"ה, וראיה לכך דהרב בליקוטי תורה (שיר השירים דף כ ע"ב) ציין ל"שער הק"ש", ובדפו"ר קוריץ תקמ"ב שמות השערים נסדרו על סדר העולמות, דהיינו "עולם הבריאה". גם הלשון מוכיחה שהיא מדפוס תקמ"ה. ובאמת דפוס תקמ"ב אינו ספר פרי עץ חיים שערך מהר"ם פאפירש, כי אם ספר מאורות נתן לרנ"ש. ודווקא דפוס תקמ"ה מזוהה עם כת"י מהר"ם פאפירש (עין קבלת האר"י ח"ב עמ' 649, 705). אולם הדעת נותנת דהיה בידו גם דפוס תקמ"ב, כמו גם העתקות בכ"י של פרי עץ חיים מב' מהדורות הנ"ל קודם שבאו בדפוס.

ומכאן לתעלומה נקרא אור על מה שלא העתיק הגר"ז את כל נוסחאות האר"י לסידורו, ואף כתב הפך המפורש בהם להדיא, וכפי שתמה הגאון רבי יוסף ליב זוסמן (מבחיירי צדיקא מכתבים לאדמו"ר מליובאוויטש עמ' קז, קיא). והעניין כי כל נוסחאות התפילה אשר נתבארו בשעה"כ הועתקו בפע"ח (תקמ"ב שער עולם העשיה פ"ב דף כג ע"א, תקמ"ה שער הקרבנות פ"ג דף יד ע"ד) בקיצור ובשיבוש. גם דרושי הכוונות הועתקו בשינוי לשון ובקיצור, באופן שנשמטו מהם ענייני נוסח התפילה. לכן נאלץ לסדר נוסח התפילה באופן של לימוד דבר מתוך דבר, בהשוואת כוונות גימטריות ומניין התיבות לנוסחאות שעמדו בפניו, בעוד שגם הנוסח החלקי שהיה בידו אינו נאמן למקור. ועפ"ז יתחלקו הסתירות בין כתבי האר"י לנוסח הסידור לג': א. נוסחאות שלא שזפתן עינו הבדולח, מחמת שלא נדפסו בדפוס פרי עץ חיים. ב. נוסחאות שיש בהן סתירה בין דפוס פרי עץ חיים ובין הסידורים שהיו בידו, והכריע שלא כפי דעת האר"י כפי שנתבררה בכתביו האמיתיים. ג. נוסחאות שבאו לידו, ואעפ"כ בחר לשנות.

וזאת ראשונה נוסחאות שלא הזדמנו לידו: א. כתב בשעה"כ (נא ע"ג): צריך להפסיק בין מלת ובנעימה למלת קדושה. וגם צ"ל קדושה בשורק. ובפע"ח ליתא, ולא הובא בסידור. ב. בשע"כ (שם): מלך אל חי העולמים. ובפע"ח ליתא, ובסידור גרס "מלך יחיד חי העולמים" כמובא בסידור משנת חסידים (צה ע"א). ג. בשע"כ (שם): יוצרנו צור ישועתינו כצ"ל ולא יאמר צורנו. ובפע"ח ליתא, ולא הובא בסידור. ד. בשעה"כ (שם): בקיץ יאמר ברכנו ובחורף יאמר ברך עלינו, שלא כאותם שנהגו לומר ברך עלינו בין בקיץ בין בחורף. ע"כ. ואף שבפע"ח הנדפס כיום [שהוא דומה יותר בכמה דברים לדפוס תקמ"ב] הוסיפו פסקה זו, בדפוס תקמ"ב אינו מזכיר מזה מאום, ובדפוס תקמ"ה (נא ע"ג) יש אף משמעות דגרס ברך עלינו לעולם, דמבאר לשון זו ע"פ סוד, ולא מזכיר מנוסח ברכנו כלל. וכן גרס בסידור קול יעקב (סה ע"א) ובסידור אור הישר למהר"ם פאפירש (יד ע"ב). ה. בשעה"כ (שם): על הצדיקים ועל החסידים ועל שארית עמך בית ישראל ועל פליטת בית סופריהם כו' - כצ"ל. ע"כ. ובפע"ח ליתא, ונוסח הסידור: על הצדיקים ועל החסידים ועל זקני עמך בית ישראל כו'. כנוסח סידור משנת חסידים (קה ע"ב), וסידור אור הישר (יד ע"ב). ו. בשעה"כ (שם ע"ד): בברכה ראשונה דמעריב ערבים יאמר כך: אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה, ויפסיק. ואח"כ יאמר: פותח שערים בתבונה, ויפסיק. ואח"כ יאמר משנה עתים וכו'. עכ"ל. אולם בפע"ח (תקמ"ה סו ע"ב) משמע הפיסוק כפי שסידר בסידור. וכן משמע

מסידורי האר"י (משנת חסידים לט ע"א, קול יעקב קא ע"ב, אור הישר כד ע"א) שגרסו ובתבונה בוא"ו, כפי שגרס הרב בסידורו.

ועתה יתבארו שינויי נוסח שבאו לידו בשיבוש: בשע"כ (עא ע"ב): אותם הנוהגים לומר אחר תיבות 'זכר יציאת מצרים' 'כי בנו בחרת ואותנו קדשת מכל העמים ושבת קדשך' וכו' הם טועים טעות גמורה כי הם מוסיפים בחשבון התיבות, ואין לומר סדר גרסא זו אלא בקידוש של ימים טובים בלבד, והטועים העתיקוהו משם בסדר קידוש השבת. ע"כ. ואולם בפע"ח יש שינוי בין מהדורת תקמ"ב שם (פ"ז ע"א) סתם וכתב: ואח"כ יאמר שאר הקידוש ויכוין בל"ה תיבות שלו וכו' ע"כ. ולא פירש דיש להשמיט תיבות 'כי בנו בחרת'. אך בדפוס תקמ"ה סיים (פה ע"ב) בזה"ל: והענין ל"ה תיבות שיש בו יכולו עיין זוהר פ' בראשית. ולזה כי בנו בחרת ואותנו קדשת טעות גדול כי לא שייך בשבת אלא ביו"ט. עכ"ל. ובאמת אף הלשון הזו אינה מבוררת כ"כ. וכיון שגם חלק מסידורי האר"י גרסו לתיבות אלה (סידור משנת חסידים אמשטרדם תקכ"ד, קמו ע"ב, סידור האר"י זולקווא תקמ"א, קטו ע"א) בחר הגר"ז לסדר בסידורו את הנוסח הנהוג.

וזאת אחרונה, נוסחאות שבאו לידו ואעפ"כ בחר לשנות: כתב בשעה"כ (נא ע"ב): תשבחתא התיו הראשונה בחיריק כנ"ל במלת תשבחות. ע"כ. וכע"ז גם בפע"ח תקמ"ב (כג ע"ב). אולם בדפוס תקמ"ה (יב ע"א) הלשון אינה מבוררת כ"כ, וז"ל: ותושבחתא בחיריק התיו כמ"ש הרד"ק שהוא במשקל תפארתו שהוא בחיריק. ע"כ. אולם בסידור גרס תשבחתא כנוסח סידור משנת חסידים (לח ע"א). ואולי ראה בנוסח סידור משנת חסידים מקור מהימן וצ"ע.

ועוד יש להאריך בשינויים נוספים וישובם, ואין כאן מקומו.

תיקון ושינוי בנוסחאות התפילה

כתב הרמב"ן (ב"ב קלד ע"א) הגהת הספרים מסברא - עברה גמורה וראוי לנדות עליה. ע"כ. ודבר פשוט הוא דכמה שיבושים באו בספרים ונשתברו עליהם קולמוסים ולבסוף נתברר כי הגהת המסדר לדפוס הולידה טעות ומכשול, וכדברי ר"ת בספר הישר (חלק התשובות סי' מד) אשר קצף על המגיהים בזה"ל: המגיהים שלא לצרכה אינם בכלל ברכה, ולא זכה לשכר תרומת הלשכה, ומגיהי חנם, בעיני דינם, למדורי גהינם. עכ"ל. ובזה נשתבחו בני תימן שהיו אווזים באומנות תורה שבע"פ המקובלת להם מאבותיהם ולא שינו מדעם, כך נשתמרו בידם נוסחאות מדויקות לתנ"ך, משנה, תלמוד, תרגום אונקלוס, משנה תורה לרמב"ם ועוד. ובספר חסידים (סי' תרו) נלמד דאף יש סכנה בדבר, וז"ל שם: ויש שימות שמשנה מנהג הראשונים כגון פיוטים שהורגלו לומר קרובץ דרבינו משולם שאחד אמר קרובץ אחרת ומת בתוך שלשים יום. ואחד לא רצה לומר אין צור חלף מת בתוך שלשים יום שאין עון זה מן התורה אלא אל תשג גבול עולם (משלי כ"ב כ"ח). עכ"ל. ומעשה הובא בספר מהרי"ל (הל' יוה"כ אות יא) בזה"ל: אמר מהר"י סג"ל אין לשנות מנהג המקום בשום ענין אפילו בניגונים שאין מורגלים שם. וסיפר לנו מעשה בעצמו שהיה שליח ציבור פעם אחת בקהלת רעגנשפורג בימים הנוראים, והיה מנגן כל התפלה

כמנהג מדינת אושטרייך כי כן המנהג שם. והוקשה בעיניו שהיו אומרים הפטרה בניגון בני ריינוס. ואמר שבאותו פעם היה הוא אומר סליחה אני אני המדבר אשר יסד רבינו אפרים לומר לתפלת מוסף, וסבר שמצוה לומר שם לכבוד רבינו אפרים המחבר אשר מנוחת כבודו שם. ואמרו המנהיגים אליו שאין מנהגם לומר אותה הסליחה ולא שמע אליהם מסברתו דלעיל. לימים מתה בת הרב ביום כפור והצדיק הרב הנזכר עליו הדין שלקתה בתו על מה ששינה מנהג המקום. ע"כ. וכן פסק הרמ"א בהגהת השו"ע (או"ח סי' תרי"ט סע' א) ע"פ המעשה הנזכר. וכן כתב בספר יוסף אומץ (יופא, סי' תתקנט) וז"ל: כל אדם מחוייב להעביר לפחות תפילות דראש השנה בדקדוק גדול ומה טוב להעביר גם הפיוט כי בכמה מקומות איכא גירסות ופירושים שונים שאין אדם יודע להבדיל בין הקודש ובין החול אם לא ידקדק בדקדוק גמור וכבר כתבתי לעיל בשם האר"י שאין לשנות בשום נוסח התפילה ממנהג המדינה ההיא ובמהרי"ל נכתב שאפילו בניגונים אל ישנה וכל שכן בימים נוראים כדי שלא ימצא המקטרג מקום להסטין חס ושלום. ע"כ. ונראה דעיקר טעמם משום לאו דלא תתגודדו. והגם דעיקר טענתם כלפי הפיוטים, יש ללמוד מק"ו גבי נוסח התפילה גופיה, וכפי שמדויק בריש דברי המהרי"ל. אלא שבספר מזבח אדמה (מהד' תקכ"ג, או"ח דף ט ע"א, סוף הל' ט"ב) כתב וז"ל: ראו עיני ושמע אזני חרם גמור שהחרים כמוהר"א יצחקי שלא לשנות שום מנהג קדמון ואפילו מבי כנישתא לבי כנישתא. ע"כ. והחרם הזה ודאי עיקר טעמו משום שימור המנהגות. ועי' בשו"ת התשב"ץ (ח"ג סי' רצ) מה שהביא משם רב עמרם גאון בסידורו דברים חריפים אודות המשנה מן המנהג. ועיין למוהר"ח פלאגי' בספרו משא חיים (חלק המנהגים מערכת ג' אות כח) וזו"ד: אין כח ביד חכם גדול, ואפילו גדול הדור לשנות שום מנהג... ומכאן תוכחת חיים לבאים לבדות מלבם לשנות מנהג הקדמונים ובפרט בסדר התפילות, כי אין להם על מה שיסמוכו ועתידיים ליתן את הדין. עכת"ד. ועיין לו שם בארוכה, ועיין עוד בתשובתו בשו"ת לב חיים (ח"ב סי' ט). ועיין לרבי יעקב חיים סופר שליט"א בקובץ מאמר יעקב (סי' כג).

אולם כל הדברים האמורים המה גבי שינויים מסברא, כאמור בדברי הרמב"ן הנז', אולם להעמיד חזרה המנהג על תילו אין בזה שינוי, אלא אדרבא תיקון הוא. וכן אמורים דברי הגרי"ח בשו"ת רב פעלים (ח"ב סי' כה) שאין ללכת אחר הדקדוק בתפלה ובברכות, היינו לשנות בסברת חכמת הדקדוק ניקוד התיבות, וכן להוסיף או להחסיר תיבה מחמת זה וכדו', והביא שם את דברי הרב חיד"א בשו"ת יוסף אומץ (סי' י) מפיו לפידיים יהלוכו על המשנים מחמת הדקדוק. ועיין לריטב"א בנדרים (סח ע"א) דמורו היה משנה הגרסה בגמ' וכתב עליו דלא אשכחן האי גרסא בשום נסחא כלל, וקיומי נסחי טפי עדיף ע"כ. והיינו כנ"ל דבאופן שאין ריעותא למנהג מנוסחאות קדומות, לקיים המנהג עדיף טפי. וכן מבואר בשו"ת מהרי"ל החדשות (סי' א) שהשיב למי שרצה לשנות מן המנהג בנוסח הסליחות וז"ל: אין המנהג כן. ומי שהיה עושה כן אינו אלא מן המתמיהים, ומשני מנהג הקדמונים, והוי יוהרא ומוציא לעז על הראשונים. ולדידן אם מנהג שבידנו סותר למנהג הקדום ולדברי הראשונים, אדרבא בזה גופא מוציאים לעז על הראשונים וראוי לשוב לנוסחא ראשונה. אך ראה להרב חיד"א בשו"ת טוב עין (סי' ז) שכתב דאפי' לנהוגים כנוסחת האר"י שרי בתוספת או שינוי תיבה מחמת יפוי הלשון. אולם לכאן יש

קושי בדבר שכן מצינו בכמה דוכתי שהאר"י זלה"ה תיקן בתוספת או החסרת תיבה ונמצא דלדעתו יש קפידא בדבר. ומי יימר לן דבמה שאנו מוסיפים תיבה אין קפידא, ובוודאי המשנה ידו על התחתונה. וכבר כתב הרה"ק ממונקאטש זי"ע (חמשה מאמרות, נוסח התפלה אות יד) וז"ל: וזהו ברור ופשוט, שבמקום שנמצא בכתבי האר"י ז"ל האמיתיים שצ"ל בנקודה זאת, אין לשנות ולהופכה לנקודה אחרת, כיון שלכל נקודה יש מספר וענין אחר בפרטות הכונה. וגם במקום שנראה בלבוש פשטיה, המה דברים העומדים ברומו של עולם ועולמות עליונים, עמוק עמוק מי ימצאנו, ואין לנו רשות להשתמש לשנות בהן. עכ"ל. ועיין בשו"ת תעלומות לב (ח"ד סי' מב) אשר העלה כי לתקן השגיאות שרי, אך במה דאפשר יש ליישב המנהג.

נמצית למד דשינוי מסבא ודאי אסור הוא, והמשנה בחשש נידוי. אולם לתקן וליישר את הנוסחאות ע"פ נוסח הקדמונים וע"פ דעת חכמי המקובלים ורבנו האר"י זלה"ה הוא ודאי תיקון מעליא, ואין להקשות מנוסחאות הנפוצות כיום, דאמרינן עליהם ליסטים כמותך כבשוה (עי' עירובין נג ע"ב). אלא דודאי שזהירות רבה צריך בזה. וה' יעזרנו על דבר כבוד שמו, שחלילה תחת ידינו לא יצא מכשול.

העולה מכל האמור

העולה מן האמור לענ"ד:

א. לנוסח ספרד כפי שהגיהו האר"י יש יתרון על שאר נוסחאות, שתיקן ובירר האר"י את נוסחאותיו, ועליו כתב וגילה את סדר כוונות התפילה, ועוד שבו בחר להתפלל אף שהיה ממשפחת אשכנזים, ועפ"ז למדו כי זהו נוסח כולל, אשר נכנס בכל י"ב החלונות ברקיע, ולכן מי שאינו יודע שבטו ראוי לו שיאחזו בנוסח זה.

ב. האר"י מסר לרבי חיים ויטאל את נוסח התפילה המתוקן, על פי הסידור הנדפס בויניצא שנת רפ"ד. חלקן של הנוסחאות נמסרו לו להדיא, חלקן נלמדו אגב אורחיה דביאור הכוונות, ואת חלקן שמע מהרח"ו מפי רבנו האר"י בעת שהתפלל. והגם שיתכן ולא קיבל תיקוני נוסח על כל התפילה כולה, עכ"פ נסמך הסידור למוגה מבין הסידורים, וע"כ בכל מקום שלא נתפרש בהיפך, אם להדיא ואם אגב אורחיה, יש לנקוט כנוסח הסידור, למעט במקום בו יש סברא שיש בה ממש לומר שאין דעת האר"י כמובא בסידור.

ג. אין לסמוך על נוסחאות המובאות דרך אגב בסידורי הרש"ש לענפיהם, שאינם עדות מהימנה לדעת הרש"ש. אך יש לצרפן, ולהכריע על ידן במקומות המסופקים. אולם נוסחאות המובאות בכתבי הרש"ש יש לסמוך עליהן, אם לא שהן סותרות להדיא את הגלוי לנו מכתבי האר"י המדוייקים.

ד. אף גדולי החסידות, ובכללם הגר"ז מלאדי סדרו את תפילותיהם ע"ד מרן האר"י כפי אשר ידם משגת, וודאי אילו היו באים לידם הכתבים האמיתיים היו מורים כפי העולה מהם להדיא וכאמור.

ה. אין לתקן את נוסחאות התפילה ע"פ סברא, אולם ראוי ונכון לחזור לנוסח הקדום שהוא קודם לשיבושי מדפיסים ששינו מדעתם, שאין זה חשוב שינוי כלל.

